

Working Papers in Sociology 2 / 2018

ISSN 2453-6970

Slušnosť, znášateľnosť a nesebeckosť ako výchovné hodnoty

Zistenia Výskumu európskych hodnôt EVS na Slovensku a v Česku

Zuzana Kusá - Dominika Orišková

December 2018

Kusá, Z., Orišková, D. Slušnosť, znášateľnosť a nesebeckosť ako výchovné hodnoty¹

OBSAH

Úvod	1
Teoretické predpoklady a hypotézy skúmania žiaducich hodnôt vo výchove detí.....	2
Základná deskripcia	5
Kto považuje slušnosť, nesebeckosť a znášateľnosť za dôležité vo výchove?.....	7
Podporovatelia znášateľnosti a ohľaduplnosti k iným ľuďom	7
Podporovatelia nesebeckosti.....	10
Podporovatelia slušnosti.....	10
Súvisia výchovné hodnoty so sociálnym odstupom a starosťou o iných?	11
Záver	15
Odkazy	16

Úvod

V tomto príspevku pokračujeme v skúmaní zmien v spoločenskej morálke (Kusá 2008, 2013, 2017) a osobitne zmien v podpore hodnôt, ktoré sú relevantné pre oblasti bezprostrednej sociálnej interakcie a aj pre inštitucionálne sprostredkované vzťahy k druhým ľuďom.

Východiskovým materiálom sú pre nás zistenia *Výskumu európskych hodnôt EVS* v Slovenskej a Českej republike, a osobitne otázka zisťujúca preferencie výchovných cieľov - vlastností, ktoré respondenti považujú za dôležité vstúpiť doma deťom. Táto otázka, ako ukážeme v prvej časti príspevku, sa používa pri skúmaní efektov modernizačných procesov a zmien v kultúrnych orientáciách.

My sa čiastočne odkloníme od tradície vychádzajúcej z analýz Ronalda Ingleharta. Nebudeme skúmať pozíciu hodnôt, ktoré súvisia s individuálnou autonómiou a sebaujadrením v kontraste s tradičnými hodnotami. Zameriame sa na tri výchovné ciele - hodnoty, ktoré nestrácajú relevantnosť pre spolužitie a súčinnosť ani v ére pokračujúcej individualizácie spoločenského života. Týmito hodnotami sú znášateľnosť a ohľaduplnosť voči druhým ľuďom, nesebeckosť a slušné spôsoby.

¹ Táto štúdia je výstupom projektu APVV -15-0653 *Hodnoty v dynamike spoločenských zmien na Slovensku a v Európe* (HODYSE), ktorý rieši kolektív Sociologického ústavu SAV pod vedením profesorky Silvie Mihálikovej od 1. 7. 2017 do 30. 6. 2020. Obe autorky pracujú v Sociologickom ústave SAV.

Príspevok je usporiadaný nasledovne. Najprv predstavíme teoretické otázky, ktoré podľa literatúry vedú skúmania pracujúce s otázkou výchovných hodnôt – žiaducich vlastností, ktoré by mali deťom vštepovať rodičia. Potom nasleduje základná deskripcia a porovnanie preferovaných výchovných cieľov v čase a v populácii Slovenskej a Českej republiky na základe údajov EVS.² Naším ďalším cieľom je preskúmať, či a aké kategórie respondentov významne častejšie alebo menej často pokladajú znášanlivosť, nesebeckosť a slušné spôsoby za dôležité ciele výchovy. V poslednej časti príspevku sa zameriame na súvislosti medzi pripisovaním dôležitosti týmto hodnotám a niektorými postojmi, ktoré sa týkajú spolužitia s inými ľuďmi. Vychádzame tu z predpokladu určitej miery hodnotovej konzistencie odpovedajúcich a z očakávania, že vyzdvihovanie znášanlivosti a ohľaduplnosti k iným ľuďom bude spojené s nižšou mierou deklarovania sociálneho odstupu od niektorých (paušálne vnímaných) kategórií ľudí. Podobne preskúmame aj súvislosť medzi pripisovaním dôležitosti nesebeckosti ako výchovného cieľa a názorom na dôležitosť zabezpečenia uspokojenia základných životných potrieb pre všetkých.

Teoretické predpoklady a hypotézy skúmania žiaducich hodnôt vo výchove detí

Funkciou systému morálnych hodnôt je podľa morálnych teoretikov poskytovať riešenie problému koordinácie konania medzi bytosťami, ktoré sú odkázané na sociálnu interakciu. Morálne hodnoty sú alternatívou k donucovacím či manipulátnym riešeniam konfliktov v spoločenskom súžití. Jürgen Habermas, zástanca racionálneho základu morálnych noriem, tvrdí, že ak by morálka nemala pre členov spoločenstva dôveryhodný poznateľný obsah, nedávali by jej prednosť pred oveľa nákladnejšími formami koordinácie konania ako použitie priamej sily či vykonávanie vplyvu prostredníctvom hrozieb sankcií či prísľubov odmien. (1998: 4) Pri skúmaní racionálnej zdôvodniteľnosti zásad, princípov a noriem Habermas rozlišuje etické orientácie týkajúce sa zmyslu a vedenia individuálneho života a morálne povinnosti, ktoré sa na nás vzťahujú ako na členov spoločenstva. Morálne povinnosti sa týkajú sa toho, čo je pre nás ako spoločenstvo najlepšie z dlhodobého hľadiska „ak zvažíme všetky veci“. Racionálne zdôvodňovanie morálnych povinností Habermas považuje za výsostne praktický problém a nutnú podmienku dosahovania konsenzu v spoločnostiach, ktoré si ctia individuálne slobody a demokraciu a zohľadňujú potreby a dôvody svojich členov. Morálne normy spoločenstva upravujú cestu ku konsenzu, stanovujú zásady pre konsenzuálne riešenie dôležitých problémov spolužitia“. (c. d. : 26)

² Projekt Výskumu európskych hodnôt (European Value Study), ktorého časť na Slovensku garantuje Sociologický ústav SAV a v Českej republike tím vedený Ladislavom Rabušicom z Fakulty sociálnych štúdií Masarykovej univerzity azda nie je potrebné osobitne približovať. Predstavený bol vo viacerých publikáciách (Kusá – Zeman 2008, Kusá – Tížik 2010) a aktuálne v deviatich tlačových správach zohľadňujúcich dáta z poslednej vlny EVS <http://sociologia.sav.sk/podujatia.php>

Pre skúmanie otázok súdržnosti a spoločenského konsenzu sa rozlíšenie medzi etickými pravidlami individuálneho života a morálnymi normami, ktoré upravujú koordináciu členov spoločnosti, javí ako analyticky produktívne. Umožňuje pozrieť sa na zoznam výchovných hodnôt v otázke EVS z nadhľadu a získať tak odstup od zaužívaných interpretácií jej jednotlivých položiek.

Priekopníckym empirickým výskumom žiaducich vlastností, ktoré by sa mali vštepovať deťom, bolo Lyndsovo skúmanie „Middletownu“ v 20. rokoch minulého storočia. Tento výskum bol, ako píše Duane F. Alwin, viackrát replikovaný a vďaka tomu sú v USA k dispozícii údaje v dlhých časových radoch. Tie dokumentujú hodnotový obrat v názoroch na ciele výchovy detí. Najvýraznejší je odklon od zdôrazňovania poslušnosti a konformity, ktoré bolo typické pre dekády pred II. svetovou vojnou, a rozširujúce sa vyzdvihovanie samostatnosti a osobnej autonómie. Rozdiely medzi spoločenskými vrstvami či triedami ale zostávajú naďalej výrazné. (Alwin 1988, 1989).

Skúmanie výchovných hodnôt je súčasťou dotazníkov longitudinálnych komparatívnych výskumov EVS a WVS od ich spustenia. Dáta generované otázkou na žiaduce vlastnosti, ktoré sa deťom majú vštepovať domácom prostrediu, sú empirickým základom väčšiny štúdií, ktoré skúmajú zmeny a rozdiely vo výchovných hodnotách. Otázka zameraná na jednotlivé výchovné vlastnosti, ktoré môžu byť vštepované deťom, ponúka respondentom na výber jedenásť vlastností: slušné spôsoby, samostatnosť, pracovitosť, pocit zodpovednosti, predstavivosť, znášateľnosť a ohľaduplnosť k iným ľuďom, hospodárnosť a šetrné zaobchádzanie s peniazmi a vecami, odhodlanosť a vytrvalosť, náboženská viera, nesebeckosť a poslušnosť. Otázka sa pokladá za dobrý nástroj skúmania morálnych hodnôt a ich zmien a kladie sa všetkým respondentom bez ohľadu na to, či majú alebo nemajú deti.

Veľká časť literatúry vychádzajúcej z dát EVS a WVS nadväzuje v analýze preferencií výchovných cieľov na koncepcie Ronalda Ingleharta. Výchovné hodnoty sú súčasťou jeho typológie materialistických a postmaterialistických (sebavyjadrujúcich, seba-realizačných) hodnôt. Hodnoty sú v nej chápané ako adaptačné mechanizmy, ktorými reagujeme na potreby života. Rozhodujúcu hodnotovú zmenu v moderných postindustriálnych spoločnostiach mal vyvolať rozširujúci sa pocit ekonomického a existenčného bezpečia. V spoločnostiach, ktoré poskytujú sociálne zabezpečenie a materiálny dostatok širokým vrstvám (čo bola situácia troch desaťročí po druhej svetovej vojne v západnom svete), existenčné potreby strácajú prioritu a s nimi aj materiálne hodnoty. Do popredia sa dostávajú hodnoty individuálneho sebavyjadrenia (Inglehart 1977, Inglehart – Welzel 2005: 28).

Dôraz na materiálne hodnoty má podľa Inglehartových skúmaní istú zotrvačnosť. Jeho zistenia naznačujú, že ľudia, ktorí počas dospievania zažívali existenčnú neistotu a strádanie, majú sklon preferovať hodnoty typické pre „kultúru nedostatku“ aj v časoch bezpečia a dostatku. K hodnotám kultúry nedostatku vo výchove detí patrí

zdôrazňovanie *pracovitosti* a menší dôraz na výchovné hodnoty ako sú napr. *predstavivosť, znášanlivosť a ohľaduplnosť k druhým*.³ (Inglehart1990)

Loek Halman a Inge Sieben (2014) pracujú s Inglehartovou hypotézou, že s rastúcimi materiálnymi istotami a so zvyšujúcim sa vzdelaním sa ľudia stávajú intelektuálne autonómnejší a zvyšuje sa ich záujem ľudí, a o hodnoty ako je rovnosť, demokracia, tvorivosť, sebavyjadrenie, znášanlivosť a ohľaduplnosť voči druhým. V zhode s tým predpokladajú, že postmaterialistická kultúra sebavyjadrenia by sa mala odzrkadľovať vo vyššej preferencii *samostatnosti, predstavivosti a znášanlivosti* ako žiaducich výchovných cieľov.

Obvyklým využitím otázky výchovných cieľov je začlenenie jej položiek do komplexnejších indikátorov kultúrnej či politickej orientácie. Napr. položka poslušnosť býva súčasťou merania tendencie k autoritárstvu. Edurne Peral a Alice Ramos (2014) používajú otázku výchovných hodnôt na proxy meranie (a typológiu) konzervativizmu a autonómie (sebausmerňovania). Konzervatívne hodnoty v ich koncepcii reprezentuje *náboženská viera, pracovitosť a poslušnosť*. K hodnotám osobnej autonómie zaraďujú *predstavivosť, samostatnosť a odhodlanosť, a vytrvalosť* (2014: 129). Triandis, McCusker a Hui začleňujú vybrané výchovné ciele do nástrojov merania individualistickej a kolektivistickkej kultúry. Indikátormi individualistickej kultúry sú podľa nich samostatnosť, výkonnosť, potešenie a súťaž, kolektivisticki zdôrazňujú bezpečie, poslušnosť a konformitu (1990:1008). Výchovné ciele v typológii individualistickej a kolektivistickkej kultúry využívajú aj Halman a Siebenová. Individualistickú orientáciu v ich koncepcii indikuje uprednostňovanie *samostatnosti a odhodlanosti, vytrvalosti*, a kolektivistickú orientáciu vlastností ako *poslušnosť, zodpovednosť*⁴ a *nesebeckosť*. (Halman – Sieben 2014)

V našom skúmaní zohľadňujeme poznatky o silnejúcom trende k individualizácii života súčasných spoločností. Meniacu sa pozíciu morálnych hodnôt orientujúcich bezprostrednú či inštitucionálne upravenú súčinnosť jednotlivcov skúmame na tomto pozadí. Pracujeme s Habermasom inšpirovaným triedením výchovných cieľov a žiaduce vlastnosti vštepované deťom rozdeľujeme do dvoch skupín – na vlastnosti relevantné pre autonómne (úspešné) zvládanie individuálneho života, čiže *pracovitosť, samostatnosť, odhodlanosť, vytrvalosť*, a vlastnosti relevantné pre harmonickú súčinnosť v ľudskom spoločenstve, ďalej *prosociálne* vlastnosti. K žiaducim prosociálnym vlastnostiam z EVS zoznamu zaraďujeme *znášanlivosť a ohľaduplnosť k iným ľuďom, slušné spôsoby a nesebeckosť*. Hoci sú slušné spôsoby v literatúre

³ výraz *tolerance and respect for other people* sa v českom a slovenskom dotazníku EVS vo všetkých zisťovaniach EVS prekladal ako *znášanlivosť a ohľaduplnosť k iným ľuďom*. Preto aj v odkazovaní na štúdie, ktoré analyzujú dáta súvisiace s týmto výchovným cieľom, tieto výrazy neprekladáme ich poslovenčenými podobami ale významovo presnejším spôsobom, ktorý je zaužívaný v EVS.

⁴ Elementárna znalosť verejného a politického diskurzu posledných desaťročíach v Česku a na Slovensku však spochybňuje spojenie zodpovednosti a kolektivistickkej kultúry. Verejný a politický diskurz po roku 1989 typicky operoval s opozíciou zodpovednosti jednotlivca a spoliehania sa na štát. Z individuálnej zodpovednosti, „nevodenia za ručičku“ vytváral kardinálny znak adaptácie na pomery režimu „trhovej ekonomiky“. Individualistické konotácie v našom kultúrnom kontexte bránia zaradeniu zodpovednosti medzi morálne hodnoty regulujúce ľudskú súčinnosť.

pokladané za indikátor konzervativizmu či konformizmu (Alwin 1989), my sa v ich zaradení ako prosociálnych vlastností opierame o Ervinga Goffmana. Požiadavka sebaovládania, ktorá je základom slušných spôsobov, je podľa neho univerzálnou morálnou požiadavkou a podmienkou sociálneho života (Goffman 1963, 1997: 110).

Základná deskripcia

Otázka pozostávajúca zo zoznamu jedenástich vlastností, z ktorých si respondenti môžu vybrať najviac päť tých, ktoré považujú za najžiaducejšie, aby boli vstúpané deťom, je stabilným nástrojom zisťovania hodnotových orientácií v dotazníku projektu EVS. Bola súčasťou všetkých výskumných vln, ktoré sa realizovali na Slovensku a v Čechách (1991, 1999, 2008, 2017), a preto ponúka dobré možnosti komparácie v čase.

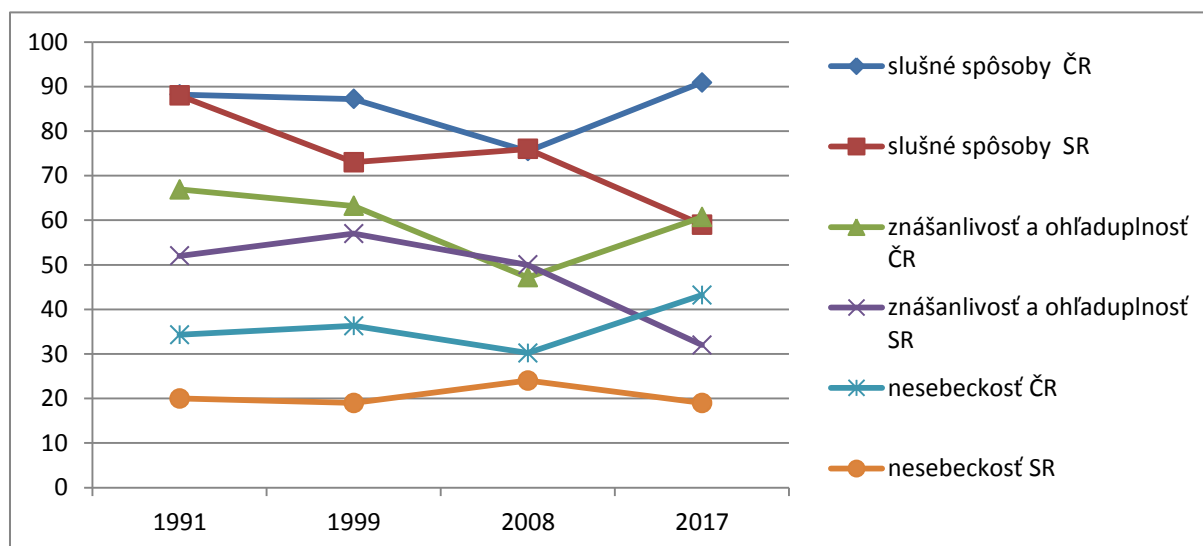
Tabuľka č. 1 Podiely respondentov z ČR a SR, ktorí v jednotlivých zisťovaniach EVS označili príslušnú vlastnosť/výchovný cieľ za dôležitý (zaokrúhlené na celé čísla)					
		1991	1999	2008	2017
Pracovitosť	ČR	83	74	72	83
	SR	82	75	82	75
Zodpovednosť	ČR	59	66	59	74
	SR	62	67	78	67
Predstavivosť	ČR	5	7	12	25
	SR	8	3	10	12
Znášanlivosť a ohľaduplnosť k iným ľuďom	ČR	67	63	47	61
	SR	52	57	50	32
Hospodárnosť, šetrnosť	ČR	35	30	38	53
	SR	32	39	47	42
Odhodlanosť a vytrvalosť	ČR	26	28	28	44
	SR	24	25	25	25
Poslušnosť	ČR	20	17	20	35
	SR	35	26	33	16
Náboženská viera	ČR	10	7	10	11
	SR	32	33	30	19
Nesebeckosť	ČR	34	36	30	43
	SR	20	19	24	19
Slušné spôsoby	ČR	88	87	76	91
	SR	88	73	76	59
Samostatnosť	ČR	66	69	62	77
	SR	59	61	66	65

Tabuľka č. 1 zobrazuje pozície prosociálnych morálnych hodnôt v kontexte ostatných výchovných hodnôt nachádzajúcich sa v zozname, z ktorého si respondenti

vyberali. Pozície sú merané ako percentuálny podiel respondentov, ktorí v jednotlivých zisťovaniach označili danú hodnotu za dôležitý výchovný cieľ. Nápadné sú nielen zmeny ich podpory v čase, ale aj rozdiely medzi českou a slovenskou populáciou. Z nižších podielov podpory všetkých výchovných cieľov s výnimkou náboženskej viery môžeme usudzovať, že respondenti na Slovensku si z ponúknutého zoznamu vyberali spravidla menej ako päť výchovných cieľov. Tento zúženejší výber potom vytvára dojem vlažnejšieho vzťahu k jednotlivým hodnotám. Tento dojem podporuje aj porovnanie zistení za rok 2017 v oboch spoločnostiach.

V Českej republike EVS 2017 zaznamenalo nárast podpory prakticky všetkých hodnôt ponúkaných v zozname výchovných cieľov. Tento nárast je dokonca veľmi významný aj pokiaľ ide o skúmané tri morálne hodnoty – znášanlivosť a ohľaduplnosť k iným, nesebeckosť a slušné spôsoby – ich podpora sa zvýšila o 10 až 15 percentuálnych bodov. Graf č. 1 názorne ilustruje, že podľa EVS 2017 bol Slovensku práve opačný trend – významný pokles uvádzania znášanlivosti a slušných spôsobov ako výchovných cieľov (o 18 a 17 percentuálnych bodov) a pokles stabilne nízkej podpory nesebeckosti.

Graf č. 1 Distribúcia vybraných prosociálnych vlastností EVS 1991,1999,2008, 2017

Českí respondenti dávali slušné spôsoby na prvé miesto vo všetkých štyroch zisťovaniach. Na Slovensku boli slušné spôsoby boli najpreferovanejším výchovným cieľom len v roku 1991. V rokoch 1999 a 2008 sa pracovitosť dostáva na prvé miesto pred slušné spôsoby. V roku 2017 sa pred slušné spôsoby dostali aj zodpovednosť a samostatnosť. Tromi najzdôrazňovanejšími vlastnosťami sa tak na Slovensku stali vlastnosti uschopňujúce zvládanie individuálneho života.

Pri analýze zistení prvých troch vln EVS sme konštatovali, že slovenskí a českí respondenti majú sklon ako žiaduce vo výchove väčšmi zdôrazňovať individuálne-výkonové kvality ako vlastnosti dôležité pre harmonické súžitie, a že táto tendencia je na

Slovensku silnejšia.⁵ Zistenia štvrtej vlny EVS naznačujú, že pre českú populáciu už toto tvrdenie neplatí, no pre Slovensko mu poskytujú ďalšiu podporu.

Kto považuje slušnosť, nesebeckosť a znášanlivosť za dôležité vo výchove?

V predchádzajúcej časti sme ukázali, ako sa v čase menili názory obyvateľov Slovenska a Česka na žiaduce vlastnosti, ktoré je potrebné vstúpiť deťom. Osobitne sme sa zamerali na výchovné ciele, ktoré súvisia s interakciami a spoluprácou s inými a dajú sa chápať ako investície do hladko fungujúcej spolupráce. Ukázali sme, že zisťovanie EVS 2017 zaznamenalo na Slovensku pokles dôležitosti znášanlivosti, slušných spôsobov a nesebeckosti, no v českej populácii sa zvýšil dôraz na tieto výchovné hodnoty. Obrazne povedané, medzi českou a slovenskou populáciou sme zaznamenali výrazný nárast rozdielov v oceňovaní dôležitosti investovať výchovou do základných podmienok ľudskej súčinnosti.

V tejto časti príspevku sa pokúsime identifikovať kategórie populácie, ktoré sú podporovateľmi prosociálnych výchovných hodnôt. Pokúsime sa tiež zistiť, či je táto podpora stabilná v čase.

Podporovatelia znášanlivosti a ohľaduplnosti k iným ľuďom

Prvým analytickým krokom je kohortná analýza. Opiera sa sčasti opiera o predpoklad určitej stálosti hodnotových orientácií vstúpených v procese socializácie (pozri Inglehart 1990).

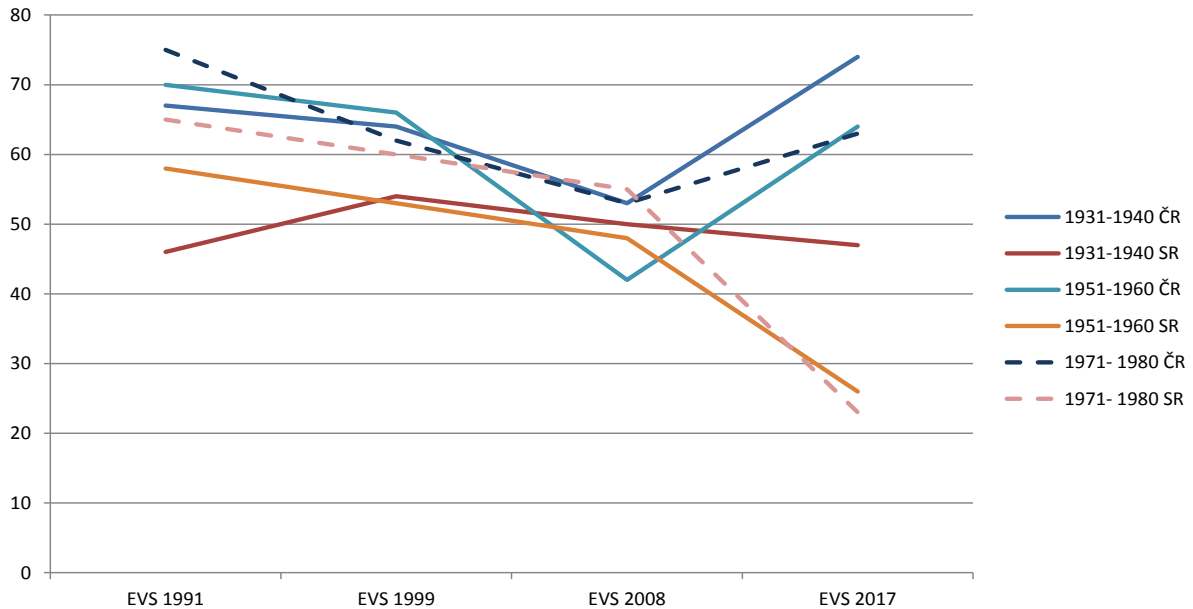
		1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-2010
EVS 1991	ČR	63	67	68	70	64	75		
	SR	42	46	52	58	57	65		
EVS 1999	ČR	56	64	64	66	64	62	71	
	SR	49	54	54	63	57	60	59	
EVS 2008	ČR	47	53	50	42	43	53	44	
	SR	48	50	53	48	52	55	59	
EVS 2017	ČR		74	65	64	59	63	55	47
	SR		47	34	26	35	23	33	32

Tabuľka č. 2 a graf č. 2 umožňujú pozorovať stálosť a zmeny v uvádzaní hodnoty znášanlivosti a ohľaduplnosti jednotlivými vekovými kohortami. Zistenia EVS 2017 rozbíjajú predpoklad o pevnosti hodnotového nastavenia osvojeného počas socializácie, s ktorým pracuje Inglehart. Na Slovensku je stálejšia miera podpory tejto hodnoty len vo vekovej kohorte 1931 – 1940, ktorá v roku 2017 vykazovala najvyššiu mieru podpory tejto výchovnej hodnoty. V Česku sa tá istá veková kohorta po výkyve (prepade) vrátila

⁵ Podrobnejšiu deskripciu pozri v Kusá 2010.

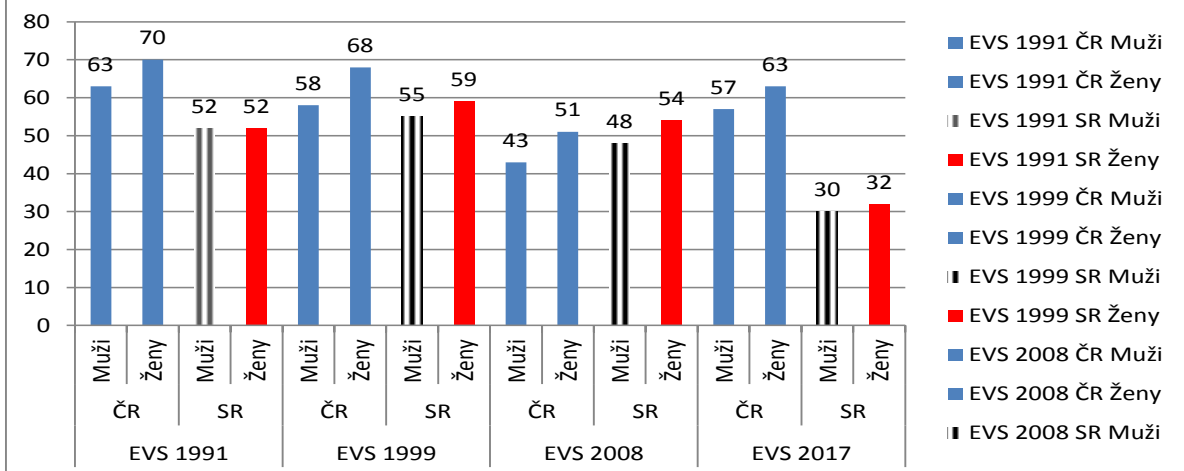
k obdobnej miere podpory, akú vykazovala v starších zisťovaniach. Pokles podpory znášateľnosti a ohľaduplnosti k iným zaznamenalo v slovenskej kohorte 1971 – 1980 každé zisťovanie EVS. Podpora hodnoty znášateľnosti bola v roku 2017 v tejto vekovej kohorte najnižšia a významne nižšia ako priemer SR. V iných vekových kohortách SR podpora fluktovala a výrazný pokles dokumentuje až EVS 2017.

Graf č. 2 Uvádzanie znášateľnosti a ohľaduplnosti ako výchovného cieľa vybranými vekovými kohortami - porovnanie v čase

V českej populácii sa štatisticky významné rozdiely medzi vekovými kohortami v podpore tejto výchovnej hodnoty objavili až v EVS 2017, keď tento výchovný cieľ menej často uvádzali mladšie ročníky. Tieto rozdiely sú však slabé.

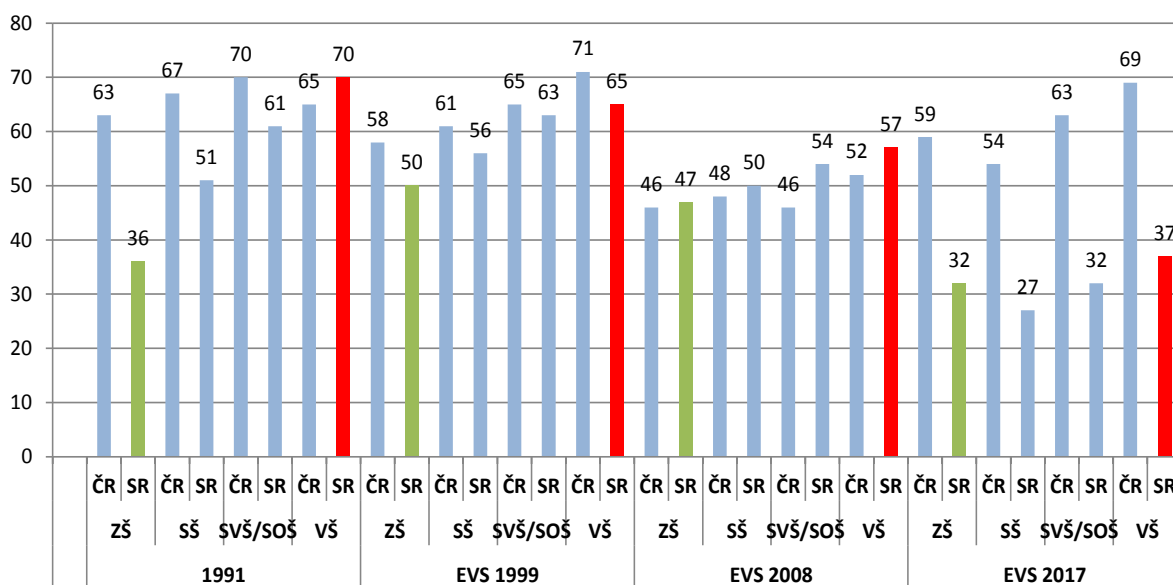
Graf č. 3 Podiely mužov a žien ČR a SR uvádzajúcich v zisťovaní EVS znášateľnosť a ohľaduplnosť ako výchovnú hodnotu

Graf č. 3 približuje rodové rozdiely v uvádzaní znášateľnosti a ohľaduplnosti voči iným ľuďom ako žiaducej vlastnosti a výchovného cieľa. Vidíme, že v českej populácii tento výchovný cieľ podporujú viac ženy, no len v zisťovaní EVS 1999 je tento rozdiel štatisticky významný. Na Slovensku rodové rozdiely v podpore znášateľnosti a ohľaduplnosti nie sú štatisticky významné.

Ďalej sme si položili aj otázku či preferovanie tohto výchovného cieľa súvisí so sociálno-ekonomickým statusom. Dáta však neukázali žiadne štatisticky významné rozdiely. Uvádzanie tejto výchovnej hodnoty nesúviselo na Slovensku ani s výchovnými skúsenosťami a počtom detí: bezdetní respondenti uvádzali túto hodnotu v rokoch 1991, 2008 a 2017 dokonca častejšie ako respondenti s tromi deťmi: v roku 2017 bezdetní 31 % a trojdetní 21 %.

Graf č. 4 Podiel respondentov ČR a SR s uvedenou výškou vzdelania, ktorí v danom EVS uviedli ako dôležitú výchovnú hodnotu znášateľnosť a ohľaduplnosť (%)

Rozdiely v zdôrazňovaní znášateľnosti a ohľaduplnosti k iným ľuďom sme však zaznamenali medzi respondentmi s rôznym stupňom dosiahnutého vzdelania. (Graf č. 4)⁶ Výsledky procedúry ANOVA ukázali štatisticky významné rozdiely pri jednotlivých vzdelanostných skupinách slovenskej populácie. Konkrétne, Bonfferoniho Post-Hoc test preukázal rozdiely medzi všetkými vzdelanostnými skupinami, s výnimkou rozdielov medzi susediacimi kategóriami. Kým rozdiely v zdôrazňovaní tejto hodnoty boli medzi vzdelanostnými kategóriami českej populácie v rokoch 1991 a 1999 nevýznamné, na Slovensku boli v rokoch 1991 až 2008 na Slovensku vysoké. Vysokoškolsky vzdelaní respondenti uvádzali túto hodnotu výrazne častejšie ako respondenti so základným vzdelaním, pričom najvyšší rozdiel vo vyzdvihovaní tohto výchovného cieľa medzi

⁶ Pre lepšiu orientáciu sme výsledky slovenských respondentov s VŠ vzdelaním v jednotlivých zisťovaniach označili červenou farbou a výsledky respondentov so základným vzdelaním zelenou farbou.

respondentmi so základným a vysokoškolským vzdelaním bol v roku 1991. Na Slovensku tak v tomto období mala podporu osvietenská hypotéza.⁷ V roku 2017 sa však jej podpora stratila.

Podporovatelia nesebeckosti

Pri hodnote nesebeckosti sa nám nepodarilo identifikovať skupinu, ktorá by patrila medzi jej stálych podporovateľov. Ani v jednej z vln zisťovania EVS sa neukázala významnejšia súvislosť medzi označením nesebeckosti ako výchovnej hodnoty a vekom. Najvýraznejší pokles uvádzania tohto výchovného cieľa medzi zisťovaniami EVS 2008 a 2017 sme však na Slovensku zaznamenali v kategórii 18 – 24 ročných (z 29 % na 11 %). V českej populácii neboli v uvádzaní nesebeckosti zaznamenané štatisticky významné rozdiely podľa veku (medzi vekovými kohortami) v žiadnom zisťovaní EVS. Pokiaľ ide o vzdelanie, v rokoch 1991 a 1999 slovenské dáta podporovali osvietenskú hypotézu (ľudia so základným vzdelaním významne menej často ako respondenti s maturitou či VŠ uvádzali nesebeckosť ako dôležitú vlastnosť, ktorá sa má vštepovať deťom – v roku 1999 dvakrát menej často). V zisťovaniach 2008 a 2017 už ľudia s rôznou výškou vzdelania vzájomne nelíšili v podiele uvádzaní nesebeckosti. Medzi českými respondentmi s rôznou výškou vzdelania neboli rozdiely v uvádzaní nesebeckosti ako dôležitej vlastnosti, ktorú je potrebné vštepovať doma deťom, štatisticky významné ani v jednej vlne zisťovania. Najvyššie rozdiely v Česku zaznamenalo zisťovanie EVS 2017, keď hodnotu nesebeckosti najvyšším podielom podporovali respondenti s vysokoškolským vzdelaním (49 %) a najmenej respondenti so základným vzdelaním (32 %). Pri porovnaní preferencií výchovných hodnôt podľa zamestnaneckého statusu sa na Slovensku v roku 2017 ukázalo, že respondenti so statusom študenta uvádzali nesebeckosť významne menej často ako populácia SR (8 % oproti 19 %). Podľa počtu detí neboli v uvádzaní nesebeckosti štatisticky významné rozdiely.

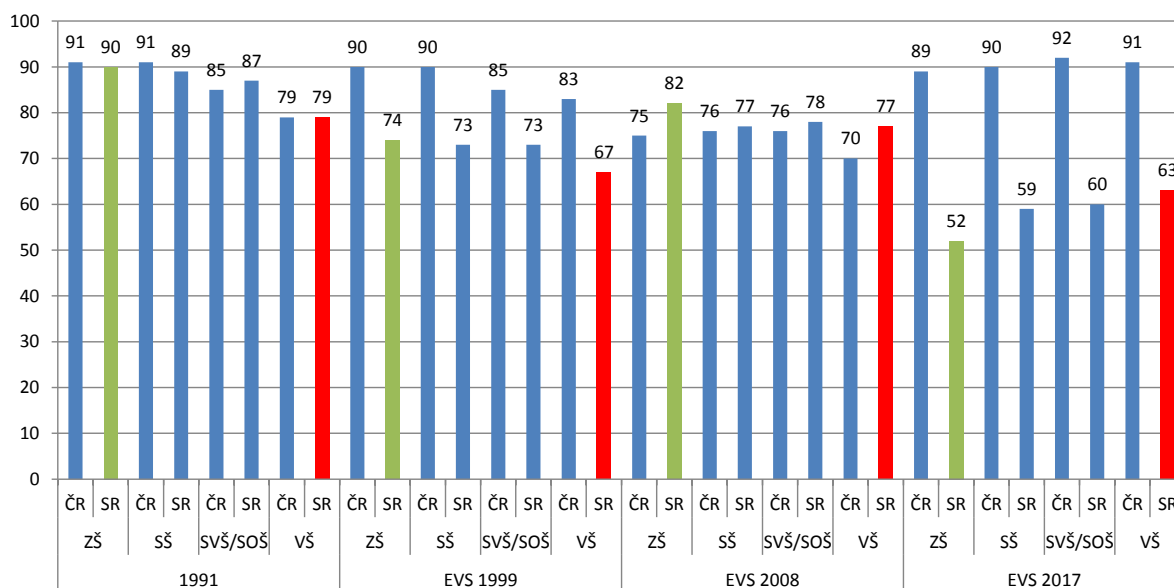
Podporovatelia slušnosti

Slušné spôsoby patria ku konsenzuálne prijímaným výchovným cieľom v oboch spoločnostiach a v českej populácii sú stabilne najčastejšie uvádzanou vlastnosťou, ktorá má byť doma vštepovaná deťom. Vysoká miera konsenzu sa prejavuje aj neprítomnosťou štatisticky významných rozdielov medzi vekovými kategóriami českej populácie. Rozdiely medzi vekovými kohortami nezaznamenalo ani jedno zisťovanie EVS v Českej republike. Podobne nie sú významné ani rozdiely medzi vzdelanostnými kategóriami (Graf č. 5). V Českej republike výška vzdelania nemá diferencujúci vplyv

⁷ Osvietenská hypotéza Harryho Ganzebooma (Ganzeboom 1988, Oorschot 2000) predpokladá, že vysokoškolské vzdelanie posilňuje schopnosť premýšľať o dlhodobých dôsledkoch usporiadania spoločnosti a porozumieť podmienkam, ktoré sú priaznivé pre udržateľnú spoluprácu a mierové súžitie v spoločnosti. Znásanlivosť a ohľaduplnosť k iným patrí k týmto podmienkam a preto by sa od ľudí s vyšším vzdelaním dala očakávať väčšia podpora tohto výchovného cieľa.

v názore na túto výchovnú hodnotu. Vysokoškolsky vzdelaní respondenti sa však v roku 1991 (podobne ako slovenskí respondenti s obdobným vzdelaním) prikláňali k tomuto výchovnému cieľu v menšej miere ako respondenti so základným vzdelaním. Vysokoškolsky vzdelaní respondenti podporili hodnotu znášateľnosti vo vyššej miere ako respondenti so základným vzdelaním až v EVS 2017.

Graf č. 5 Podiel respondentov ČR a SR z danej vzdelanostnej kategórie, ktorí považujú **slušné spôsoby** za dôležitý výchovný cieľ (%)

Súvisia výchovné hodnoty so sociálnym odstupom a starosťou o iných?

V tejto časti príspevku testujeme súvislosti, ktoré sa opierajú o pomerne silnú koncepciu morálnych hodnôt predpokladajúcou určitú konzistenciu medzi deklarovanými hodnotami a presvedčeniami i predstavami, ktorými sa riadime v bežnom živote. Táto koncepcia sa zakladá na (etnometodologickými bádaniami⁸ podkopávanej) viere, že hodnoty premýšľajúcich bytostí tvoria systém analogický právnemu systému, v ktorom sú určité hodnoty takpovediac axiomatické a podobné ústavným princípom, s ktorými žiadne nižšie princípy, zásady a normy nemôžu byť v rozpore. Podľa tohto silného predpokladu by respondenti, ktorí v zozname výchovných cieľov označia za dôležitú hodnotu znášateľnosti a ohľaduplnosti k iným ľuďom (ktorá je obsahovo blízka hlavnému ústavnému princípu - ochrane ľudskej

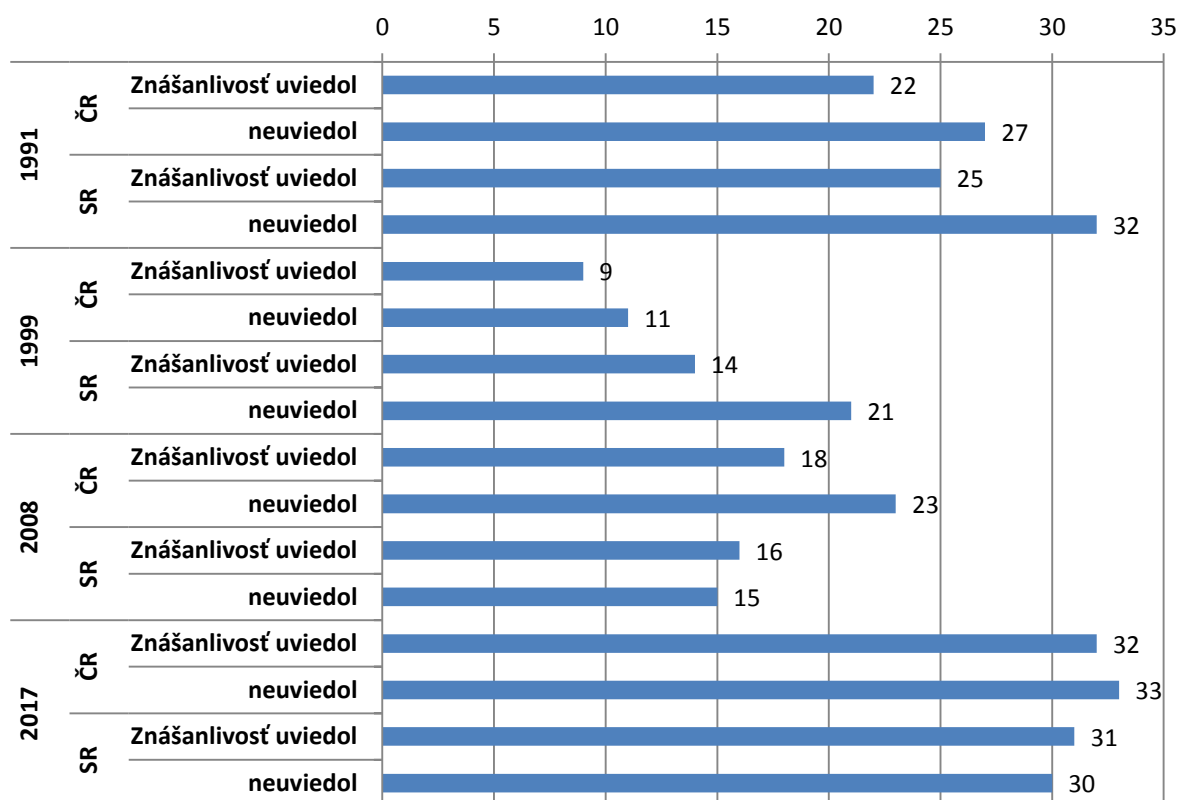
⁸ Etnometodologický výskumný program presadzuje praxeologické chápanie hodnôt a morálky. V tomto chápaní ľudia nie sú „nadopovaní kultúrou“ (Garfinkel 1967) a *morálne hodnoty* nie sú uzamknuté v hlavách ľudí či v skrytom priestore akterovej subjektivity. Morálka sa zviditeľňuje a je opisateľná na základe konaní a hovorov ľudí. Morálka má, ako upozorňuje Lena Jayyusi, modálnu logiku: je citlivá k rôznym kontextom a vytvára rôzne kontexty a výkony. (Jayyusi 1991: 243-244)

dôstojnosti), mali byť vo väčšej miere zdržanlivejší vo vyjadrovaní názorov a postojov, ktoré sú odmietavé voči iným a dokonca voči celým kategóriám osôb.

Predpoklad o pozitívnych efektov uvádzania znášanlivosti na mieru sociálneho odstupu možno preskúmať vďaka otázke, ktorou sa v dotazníku EVS zisťujú názory na „neželaných susedov“ a ktorá sa používa na meranie sociálneho odstupu či znášanlivosti. Respondentom sa predkladá zoznam deviatich kategórií ľudí (ľudia odlišnej rasy, drogovovo závislí, zahraniční robotníci, homosexuáli, ťažkí alkoholicy, Židia, Moslimovia, Rómovia a voliteľne kresťania) s vyzvaním, aby označili tie z nich, ktoré by si neželali mať za susedov. Respondenti však nemusia označiť žiadnu z nich.

Otázka na neželateľné susedstvá je v dotazníku EVS zaradená skôr ako otázka na žiaduce vlastnosti, ktoré majú byť vštepované deťom. Tým sa zabraňuje známemu efektu vytvárania ad hoc názorových konzistencií, teda úpravy nasledujúcich odpovedí tak, aby boli v súlade s už uvedenými odpoveďami.⁹

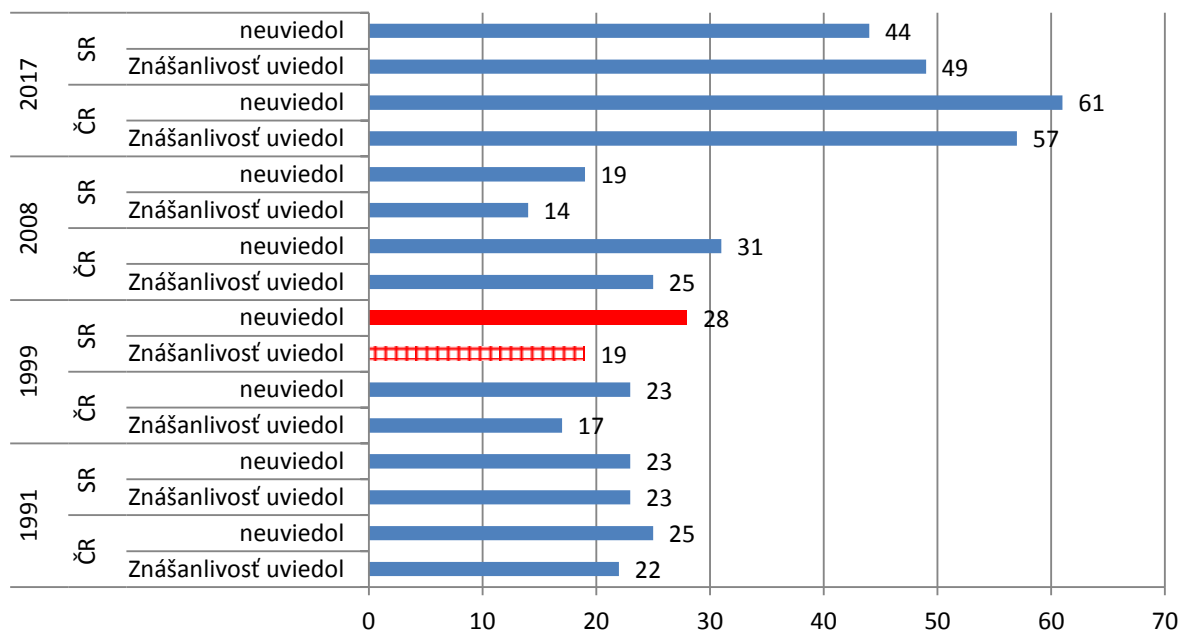
Graf č. 6 Označenie ľudí inej rasy za neželaných susedov respondentmi, ktorí uviedli/neuviedli znášanlivosť a ohľadupnosť ako výchovný cieľ

⁹ Tento jav je známy najmä v kvalitatívnom výskume a pri skúmaní životopisných rozprávání, ale objavuje sa aj pri štandardizovanom rozhovore.

Graf č. 6 znázorňuje podiely respondentov, ktorí uviedli ľudí odlišnej rasy ako neželaných susedov, v kategóriách, ktoré znášanlivosť označili (a neoznačili) za dôležitý výchovný cieľ v oboch populáciách a v zisťovaniach EVS 1991 až 2017. Aj keď v niektorých zisťovaniach sa respondenti označujúci znášanlivosť za dôležitý výchovný cieľ, javia zdržanlivejší v označovaní ľudí odlišnej rasy za neželaných susedov, tento rozdiel je triviálny. V roku 2017 sa medzi hlásením sa k hodnote znášanlivosti a ne/označovaním ľudí odlišnej rasy za neželaných neobjavila žiadna súvislosť. Mohli by sme s miernym nadsadením konštatovať, že deklarovanie znášanlivosti stratilo vzťah k praktickým normám správania, respektíve že táto hodnota je vyhradená len pre určitý morálny okruh osôb, z ktorého sú niektoré kategórie osôb paušálne vylúčené (Opotow 1990, Kusá 2017).

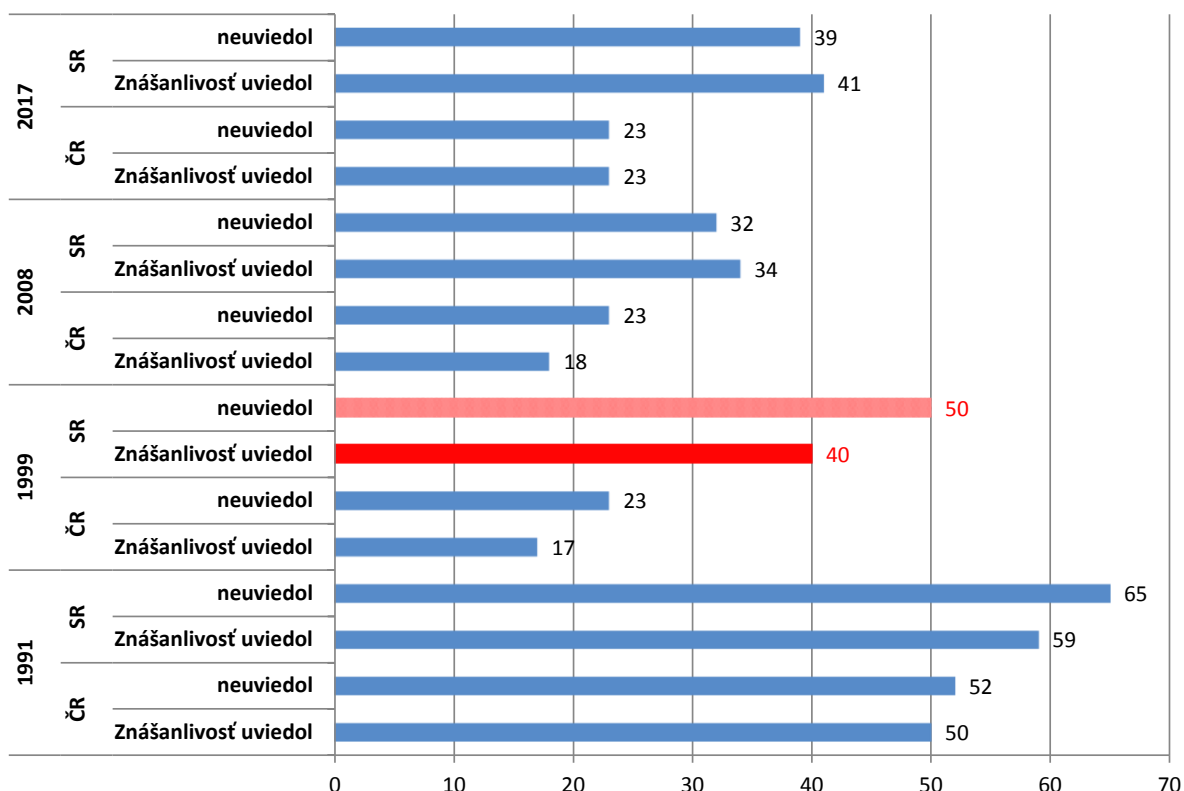
Graf č. 7 Podiel označení prisťahovalcov a zahraničných robotníkov za neželaných susedov respondentmi, ktorí uviedli/neuviedli znášanlivosť ako výchovný cieľ (v %)

Graf č. 7 poskytuje ďalšie spochybnenie predpokladu o súvislosti (pozitívnom efekte) označovania znášanlivosti a ohľaduplnosti za dôležitý cieľ vo výchove detí a miery sociálneho odstup, v tomto prípade od prisťahovalcov a zahraničných robotníkov. Výnimkou bolo len zisťovanie EVS 1999, ktoré na Slovensku zaznamenalo určitú podporu tomuto predpokladu – respondenti, ktorí uviedli znášanlivosť ako výchovný cieľ, významne menej často označovali túto kategóriu za neželaných susedov.

Obdobné podkopanie predpokladu silného hodnotového modelu, v ktorom by deklarovaná znášanlivosť a ohľaduplnosť iným mohla hrať úlohu kľúčového princípu usmerňujúceho ďalšie normy a postoje, priniesli zisťovania EVS v oboch republikách aj pri meraní sociálneho odstup voči homosexuálom (graf č. 8), Rómom a Moslimom (v tomto prípade bol opäť výnimkou rok 1999).

Graf. č. 8 Podiel označujúcich homosexuálov za neželaných susedov medzi respondentmi, ktorí uviedli/neuviedli znášanlivosť ako výchovný cieľ (v %)

Nesebeckosť a zabezpečenie základných potrieb

Predpoklad, že vyzdvihovanie výchovnej hodnoty nesebeckosti by mohlo pozitívne súvisieť s podporou opatrení, ktoré sú v prospech ostatných a predpokladajú delenie sa – rozdeľovanie spoločenských zdrojov, patrí do rovnakej kategórie predpokladov ako tie, ktoré boli testované v predchádzajúcej časti. Opiera sa o predstavu, že princípy, ktorých dôležitosť uznávame, sa konzistentne premietajú aj do konkrétnejších noriem správania a postojov. Tento predpoklad sa nepotvrdil ani v tomto prípade, keď sme testovali súvislosť uvádzania nesebeckosti a podpory sociálneho univerzalizmu – miery dôležitosti, akú má pre spravodlivú spoločnosť zabezpečenia uspokojenia základných životných potrieb pre všetkých. (Tabuľka č. 3)

Uvádzanie nesebeckosti tak - prinajmenej v slovenskej populácii a v dátach EVS – zrejme ostáva jednou z hodnôt, ktorým chýbajú súvislosti so sociálnymi a demografickými charakteristikami jednotlivcov a tiež (logické) väzby na ďalšie inými názory a hodnoty, ktoré deklarujú. Je obdobne solitérnou hodnotou ako aj (oveľa vo väčšej miere podporovaná) garancia uspokojenia základných potrieb pre každého.

Tabuľka č. 3 Názory na dôležitosť garancie uspokojenia základných potrieb pre všetkých u respondentov, ktorí uviedli alebo neuviedli nesebeckosť ako dôležitú výchovnú hodnotu								
Garancia zákl. potrieb	1999				2017			
	ČR		SR		ČR		SR	
	uviedol	neuviedol	uviedol	neuviedol	uviedol	neuviedol	uviedol	neuviedol
Veľmi dôležité	50	53	77	78	40	46	56	51
Skôr dôležité	29	26	22	19	51	46	39	42
Ani - ani, skôr nie a vôbec nie dôležité	21	21	1	3	9	8	5	7
Spolu	100	100	100	100	100	100	100	100

Záver

V tomto príspevku sme prostredníctvom priblíženia zmien v hodnotách týkajúcich sa cieľov vo výchove detí chceli zachytiť niektoré zmeny v spoločenskej morálke slovenskej a českej spoločnosti. Naším východiskovým materiálom boli zistenia z longitudinálneho komparatívneho výskumu EVS. Pri zameraní sa pozíciu prosociálnych hodnôt znášateľnosti a ohľaduplnosti k iným ľuďom, slušné spôsoby a nesebeckosť sme sa inšpirovali Habermasovým rozdeľovaním etických zásad a morálnych hodnôt či povinností a tiež jeho koncepciou racionálnej zdôvodniteľnosti morálky, ak má zaväzovať slobodných členov spoločenstva a ich konsenzus nemá byť dosahovaný nátlakom či manipulatívne.

V texte ukazujeme, že česká a slovenská populácia sa podľa dát EVS 2017 od seba výrazne vzdialili v názore na dôležitosť prosociálnych výchovných hodnôt. Osobitne sa to týka hodnôt s kľúčovým významom pre koordináciu ľudských činností a spoluprácu ľudských bytostí a to výchovy k znášateľnosti a ohľaduplnosti k druhým a slušných spôsobov. Rozsah uvádzania týchto výchovných cieľov sa na Slovensku medzi rokmi 2008 a 2017 významne znížil.

Naša analýza nepriniesla podporu (predbežne prijímanému) predpokladu, že uvádzanie určitých (tu prosociálnych) hodnôt ako dôležitých by mohlo predikovať konzistentnejší svetonázor. Zistili sme, že uvádzanie znášateľnosti a ohľaduplnosti k iným ľuďom ako dôležitého výchovného cieľa sa nepremieta do takého prejavu znášateľnosti, akým je zdržanie sa paušálneho odmietania celých kategórií osôb – ich označovania za neželaných susedov - či aspoň jeho štatisticky významný pokles. S výnimkou občasných slabých súvislostí (rok 1999) je vyzdvihovanie znášateľnosti a ohľaduplnosti bez efektu.

Chýbajúce súvislosti nie sú nevýznamné. Pobádajú nás ďalej premýšľať o Habermasovej základnej téze, že morálne záväzky, ak majú byť všeobecne akceptované, musia byť racionálne zdôvodniteľné a zdôvodnené. A to nielen teoreticky, v dielach spoločenských vied. Predovšetkým musia byť obhájiteľné verejne a status rozumnosti si musia udržať či získať tvárou v tvár kritickej verejnej diskusii. Racionálne zdôvodňovanie prosociálnych výchovných hodnôt však na Slovensku nie je veľmi rozvinuté, napríklad o znášateľnosti (tolerancii) sa hovorí len v spojení s pomerne úzkym registrom tém. Diskurzívna marginálnosť prosociálnych hodnôt a ich racionálnych základov môže podľa nás byť časťou vysvetlenia ich upadania, ktoré zaznamenalo zisťovanie EVS. Hľadanie presnejšej odpovede patrí k našim budúcim úlohám.

Odkazy

- ALWIN, D. A., 1988. From obedience to autonomy changes in traits desired in children, 1924–1978. *Public Opinion Quarterly* 52 (1), 33–52, <https://doi.org/10.1086/269081>
- ALWIN, D., A., 1989. Changes in Qualities Valued in Children in the United States, 1964 ti 1984. *Social Science Research* 18, 195-236.
- DÜLMER, H., 2014. Modernization, Culture and Morality in Europe. In: *Value Contrasts and Consensus in Present-Day Europe. Painting Europe's Moral Landscape*. Eds: Will Arts and Loek Halman. Brill., s 251- 276.
- GANZEBOOM, H. , 1988. *Leefstijl en -patronen in Nederland* (Lifestyles and Patterns in The Netherlands). Social and Cultural Planning Office, Rijswijk. Citované podľa Oorschot 2000.
- GARFINKEL, Harold, 1963. *Studies in Ethnomethodology*. Prentice Hall.
- GOFFMAN, E., 1999/1959. *Všichni hrajeme divadlo*. Praha: Ypsilon.
- HABERMAS J., 1998. *The Inclusion of the Other. Studies un Political Theory*. Cambridge – Massachusetts: The MIT Press
- HALMAN, L., SIEBEN, I., 2014. Public Good Morality in Europe: An Impact of Communist Rule? In: *Value Contrasts and Consensus in Present-Day Europe. Painting Europe's Moral Landscape*. Eds: Will Arts and Loek Halman. Brill., s. 277-310.
- INGLEHART, R., WELZEL, C.. 2005. *Modernization, Cultural Change and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- INGLEHART, R., 1990. *Culture Shift in Advance Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press. (cit. podľa Dülmer 2014)
- INGLEHART, R., 1977. *Silent Revolution: Changing Values and Political Styles in Advanced Industrial Society* (Princeton, N.J.: Princeton University Press. Citované podľa Inglehart 1999.
- INGLEHART, Ronald 1999. Globalization and postmodern values. *The Washington Quarterly* 23:1 pp. 215–228.
- JAYYUSI, L.,1991. Values and moral judgement: communicative praxis as moral order. In (G. Button, Ed.) *Ethnomethodology and the human sciences*. 227 -251.
- KUSÁ, Z., 2017. Za hranicou solidarity. Obhajovanie princípu dôstojnosti pre všetkých. *Sociológia - Slovak Sociological Review* 49 (5), 507-541.

- KUSÁ, Z., 2013. Premeny chápania sociálnej spravodlivosti v programových vyhláseniach vlád SR. In *Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte spisovnej slovenčiny*. Ed. Slavomír Ondrejovič v spolupráci s J. Vrábl'ovou a A. Krausovou. - Bratislava : Veda, 166-175.
- KUSÁ, Z., TÍŽIK, M., 2010. *Výskum európskych hodnôt 1991-1999-2008 slovenská a česká spoločnosť : Pramenná-analytická publikácia*. Bratislava : Sociologický ústav SAV,
- KUSÁ, Z., 2010. Rodina, manželstvo a spoločnosť. In KUSÁ, Zuzana - TÍŽIK, Miroslav. *Výskum európskych hodnôt 1991-1999-2008 slovenská a česká spoločnosť : Pramenná-analytická publikácia*. - Bratislava : Sociologický ústav SAV, 2010, 87-106.
- KUSÁ, Z. – Zeman, M. (eds.) 2008. *Výskum európskych hodnôt 2008 Slovensko : pramenná publikácia*. Bratislava : Sociologický ústav SAV.
- OORSCHOT, Van, W., 2000: Who should get what and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy and Politics* 28 (1), 33 –49.
- OPOTOW, S. 1990. Moral Exclusion and Social Injustice. An Introduction. *Journal of Social Issues* 46 (1), 1 – 20.

DATABÁZY

Integrovaný súbor ČR 1991 – 2017 poskytol riešiteľom projektu HODYSE český tím EVS pod vedením Ladislava Rabušica. Viac o projekte v Českej republike nájdete na stránke <http://www.evs.fss.muni.cz>.

Integrovaný súbor EVS SR 1991 – 2017 pripravili Katarína Strapcová a Milan Zeman. Apríl 2017.

PARAMETRE za rok 2017

Český súbor EVS

Zber dát realizovala v roku 2017 agentúra STEM/MARK metódou náhodného výberu. Veľkosť vzorky: 1 812 respondentov. Údaje v tejto aj predchádzajúcich vlnách sú plne reprezentatívne pre populáciu ČR staršiu ako 18 rokov.

Slovenský súbor EVS

Zber údajov realizovala v dňoch 27. 9. – 30. 11. 2017 agentúra KANTAR TNS metódou stratifikovaného viacstupňového náhodného výberu. Veľkosť vzorky 1435 respondentov. Údaje v tejto aj predchádzajúcich vlnách sú plne reprezentatívne pre populáciu SR staršiu ako 18 rokov.